

SZAKÁLY TAMÁS

KIKÖTŐK

Dolgozatomban a VII. kerület Nagykörúton belül fekvő körzetének társadalmi, gazdasági, városépítészeti trendjeit vizsgálom az 1950-es évekig, a zsidóság pesti történetének tükrében. Jelen dolgozat egy elsősorban várostörténeti jellegű, nagyobb vizsgálódás része, mely során a zsidóság asszimilációs folyamatainak fő trendjeire, a kerületi zsidóság polarizálódásának jellemzőire, a magyar, vagy inkább német származású pesti polgárság velük kapcsolatos viszonyára próbálok rámutatni. Annak ellenére indokolt a városrész folyamatainak zsidóságtörténeti aspektusba helyezése, hogy a vizsgált körzet nem tekinthető zsidó városrésznek. Nem tekinthető zsidó városrésznek, hiszen – ellentétben Óbudával vagy a budai Várnegyed körüli, zsidók által lakott területekkel – sem korlátozó, sem kötelező jogszabály, rendelkezés nem tartotta itt a zsidó betelepülőket. A Budára történő korai, 13. századi (1245-től a mai Szent György tér, az akkori Zsidó utca környékére), 14. századi (1365-től a mai Táncsics utca két későgót stílusú zsinagógája köré) betelepülésük királyi engedéllyel történhetett, Óbudára pedig a Budáról 1686 után kitiltott zsidók (I. Lipót 1703-as privilégiuma Buda, Pest, Esztergom, Székesfehérvár és Szeged városának, megerősítve az 1715. évi XXXVII. törvénycikkelyben), a Zichy-birtok mellé, a földesúr engedélyével, az ő általa kijelölt területre érkezhettek, s csak 1755-től látogathatták kereskedés céljából Pestet és Budát.¹ Általában az uradalmi központ közvetlen közelében alakítottak ki számukra építési területeket, így könnyedén ellenőrizhették, adott esetben védhették a zsidók által lakott házakat. A budai zsidó városrész kapuját, a Szombat- vagy Zsidó-kaput a 13. században péntek este, a *shabbat* kezdetekor bezárták, s a rendeletileg kompakt területen az *éruv* is fenntartható volt, hiszen a kerítés vagy ponyva által kijelölt terület zárt helynek minősült, ahol a szükséges teherhordó (orvosság, imakönyv) vagy gyalogjáró tevékenység *shabbat* vagy ünnep napján sem tilos, így például a péntekre eső ünnepnapon is fel tudtak készülni a *shabbatra*.² Pest viszont polgárvárosként volt kénytelen kapuit megnyitni II. József türelmi rendeletét követően (1783. március 31., *Systematica gentis Judaicae regulatio*), a negyedik nagy bevándorlási időszak hajnalán.³ A 18. század zsidóösszeírásai tudósítanak a zsidó népesség magyarországi, s ezen belül pest-budai jelenlétének változásáról. Az 1735-ös összeírás országos szinten 12219 főről, Pest megyében –

zömében Óbudán, kisebb részben Budán – 560 főről, legnagyobb részben Cseh-, Morvaországból és Lengyelország Habsburg-tartományá vált déli területéről, az európai zsidóság 11%-át magába foglaló Galíciából származó, bevándorolt népességről tud.⁴ Az 1787-es, vagyis a türelmi rendelet utáni első összeírás már országos szinten 80 783 izraelitát számolt össze, de hozzá kell tenni, hogy az összeírások sohasem pontosak. Egyrészt, mert nem veszik számba az illegálisan itt tartózkodókat, másrészt az összeírások szándéka alapján is sok lehet a torzítás, mert a cél mindig adóztatás, vagy – mint az 1791-es esetében – a városokba érkezők vámolása volt.

De a zsidók pesti jelenlétére valójában nem kellett a türelmi rendeletig várni, hiszen Óbudáról korábban is bejárhattak Pestre – mégha csak a városkapun kívüli, a mai Madách tér és a Károly-kaszárnya (korábban az Invalidusok szeretetotthona volt, később, a hadirokkant veteránok Nagyszombatra költöztetése után gránátos-kaszárnya, majd pedig Városháza lett) között terpeszkedő, az egykori Országúthoz (ma Károly körút) illeszkedő Új Vásártérre is – hogy árusítsák portékáikat. Főképp bőr-, prém-, posztó- és gyapjú-kisipari, mezőgazdasági termékekkel kereskedtek. Ezen kívül zsidók bérelték 1759 óta az Invalidusok házának kantinját is. A század végére Pest városa és a zsidó vásárolók gazdasági kapcsolatai tovább erősödtek az Új Vásártér kóser éttermeinek bérlésén keresztül. Az éttermekre igény volt, a bérleti jogot pedig a legkedvezőbb ajánlattal „pályázó” jelölt (traktéros) szerezhette meg. A traktéros (például Baruch Abelsberg, Marcus Sachsel, Moises Liebner) így összekötő kapoccsá vált az Óbudáról bejáró közösség és a városi tanács között, egyfajta vezetővé a Pesten dolgozó zsidók körében. Az Új Vásártér lassan a Pestre érkező zsidóság első *kikötőjévé*⁵ vált. Bár sem a türelmi rendelet kapunyitása után, sem a későbbi korokban – egészen a vészkorszak zárt gyűjtővárosának felállításáig – nem vált a vizsgált terület „gettóvá”, teljesen zsidók által lakott területté, indokolt a második világháború végéig a magyarországi zsidóság történetének vázolója a terület fejlődésének tárgyalásakor. Mindezt nem jogforrások, hanem elsősorban gazdasági, másodsorban ingatlanpiaci érvek indokolják.

A türelmi rendelet kihirdetése után már szabadon költözhettek a városba a zsidók, aminek a városi tanács gettósítással akarta útját állni. Az abszolút hatalom fő célja azonban – ahogy az II. József ezen rendeletéből is számtalan helyen kitűnik – a polgári asszimiláció, a népcsoportot a többitől mereven elválasztó nyelvi, kulturális, vallási hagyomány háttérbe szorítása volt, melynek az izoláció nem kedvezett volna. A magyarországi zsidóság – mivel a kalapos király halála után a legtöbb városban, így Pesten is nemkívánatos elemmé nyilvánították, s csak a Helytartótanács közbenjárására túrték meg az eddig betelepülteket⁶ – már 1790-ben az országgyűlés előtt kifejtette igényét a szabad költözésre, lakhatásra (*Incolat*), bérlésre, telekvásárlásra, utazásra, kereskedésre, lacikonyhák üzemeltetésére, közösségi iskolák látogató-

sára.⁷ II. Lipót 1791-ben szentesített 1790. évi XXXVIII. törvénycikke a zsidókról (*De Judaeis*)⁸ megerősíti a türelmi rendelet intézkedéseit, megtartja II. Józsefnek a zsidóság életét befolyásoló politikai irányvonalát.

Az új betelepülőknek természetes módon, alapvető érdekei által vezéreltetve, a pesti elit továbbra is megpróbálta útját állni, próbálta elzárni a tolerált, Pesten háztartást vezető, ingatlant bérlő zsidóság gyarapodásának lehetőségét. Csak egy fiúra szállhatott az apa tolerált jogállása, csak helyben született alkalmazottakat tarthattak, ám mindez csekély eredménnyel járt. Hogy kik gyarapították leginkább a pesti zsidó közösséget? Bácskai Vera szerint elsősorban a vagyonos réteg tudta kijárni fiainak a lakhatási jogot, ám az 1833-as összeírásból nyilvánvaló, hogy az alkalmazotti réteg is izmosodott. A lakhatási jog korlátozott örökölhetőségét sokszor sikerült kijátszani akkor is, ha gyakorta a már tolerált zsidó kereskedőréteg is a hitsorsosok további beözönlése ellen munkálkodott!⁹ Az 1799-es összeírás szerint Pesten már több mint ezren időztek vagy béreltek lakást, összesen 134 családban, s közülük 72 a Terézvárosban, a Zsidótér környékén élt,¹⁰ ahol az ingatlanok a türelmi rendelet után régi, óbudai vagy az országba frissen érkező zsidók bérleményévé váltak. A kisipar és a kiskereskedelem lassan felhúzódott a Király utcába (az itt üzemelő fogadó után Angol király, majd Három király utca). A mai Károly körút (Országút), a mai Paulay (Szerecsen) és a Király utcák által közrefogva igazi zsidó centrum jött létre Orczy István 1728-ban emelt épületében, s a szomszédos Mayerhoffer-házban, melyet a zempléni főispán, Orczy József vásárolt meg 1795-ben, s nyitott össze a régi Orczy-házzal. Ezt később, 1825-ben kétemeletesre bővítették.¹¹ A zsidók betelepítése a 14. századtól földesúri jog, ennek köszönhették letelepedésüket Kismartonban (Esterházy-birtok) vagy Óbudán (a Zichy család révén). E hagyomány folytatója – ha nem is feudális, mindinkább kapitalista-polgári keretek között – a pesti gazdasági vérkeringésbe jó érzékkel bekapcsolódó Orczy família, akik házbér- és egyéb jövedelmeik révén a polgár város legbefolyásosabb lakói közé tartoztak. Az Orczy-ház hatalmas területén a 18. század végén többek között (kávégussal felruházott, a szomszédban működő Angol királyhoz címzett fogadó versenytársaként) vendéglők, kocsmák, 140 szobával rendelkező 48 lakás, kóser vágoda, s egy *mikve* osztozott. Ahogy a korabeli közbeszédet a mai szakirodalom idézi, ki se kellett jönni onnan,¹² hiszen volt bent borbély, patika, bába, üzletek, imatermek, s még házasságközvetítő¹³ is. Az Orczy-ház lett a zsidóság második *kikötője*. Mintegy céhház volt ez, mely a halódó magyar feudális rendszer ipari-kereskedelmi tömörüléseit, a céhekből a türelmi rendeletig kitiltott zsidók számára másolta. Nemcsak „kikötő”, mai szóval élve inkubátorház is volt az Orczyak tömbje, hiszen a Pestre frissen érkezők itt vállalkozásba, iparúzésbe vagy akár csak kereskedésbe, hordárkodásba fogó jövevények a szolgáltatások széles skáláját, első műhelyüket, szobájukat, a tehetősebbek lakosztályukat, boraik pincéjét, árujuk raktárát találták a bárói családnak 1822-ben 41 ezer

forintot fialó épületben.¹⁴ Az Orczy Fogadóban 1795-től kávé is mérhettek, így – jobb fekvésének köszönhetően (a Vásártérre nyílt a Károly körút 17-es ajtaja) – lassan a régi, terézvárosi (Erzsébetvárosról és VII. kerületről a város egyesítés korától, 1873-tól beszélhetünk) fogadók fölé kerekedett. Itt költettek az üzletek, Bauer Sebestyén egységében itt találkoztak Európa gabonakereskedői – úgy működött, mint egy kis börze.

„Sokan laknak ám (az Orczy-házban), és fölöttébb ritka eset, hogy valaki kihurcolkodik. Ennek az egész házi lakosságnak valami patriarchális színezete van; gyanítani merem, hogy a fölmondási idő nem is fél esztendő ott, hanem negyedszázadok szerint van megállapítva – a nagyapa például fölmondott, az unoka annak idején majd ki fog hurcolkodni”¹⁵ – írja Hevesi Lajos, s ezzel sokat elárul az Orczy-ház 18. század végén kialakult, de a 19. század folyamán mit sem változó lakásviszonyairól. A zsidóság erzsébetvárosi történetének Orczy-ház szempontjából fontos dátuma 1830, az úgynevezett Kórtemplom felépülte. Ekkor már működött imahely a Király utca 6-os szám alatt, az Orczy-házban 1796-tól, a Király utca 12-ben, az úgynevezett Gömör-házban 1805 óta, a Király utca 2-ben, a Király utca 35–37. alatt pedig az úgynevezett szefárd-frank ág, azaz a 15. század végén az Ibériai-félszigetről elűzött, s a török fennhatóság alatt álló Balkánon menedéket találó etnikum bevándorlott leszármazottaiból álló csoport tartotta szertartásait. A zsidó imaház megnevezése bonyolult, és sok óvatosságot igénylő téma, hiszen a szertartásrend, a szakrális terek kialakításának kérdése, a hagyományok merev vagy rugalmas kezelése rengeteg, a 19. század zsidóságát megosztó, viták tárgyát képező, asszimilációs hajlandóságot befolyásoló problémát vet fel. A század közepére Pest-Buda (és Óbuda) zsidó közössége nagyjából 40 ezer főre emelkedett. A pesti zsidók kezdeményezésére az 1840. évi XXIX. törvénycikk megerősítette a lipóti törvények által garantált lakhatási szabadságot, sőt a jövőben lakást, ingatlant vásárolhattak (habár a birtokképtelenséget 1860-ig minden kiegészítő intézkedéssel megpróbálták fenntartani, s ezzel eltántorítani a zsidó nagytőkét a földbirtoktól, háztulajdontól),¹⁶ ám az úgynevezett türelmi adót (a hadisegélyből lett köteles adót) nem szüntette meg. Igaz ugyanakkor, hogy az 1749-ben 20 ezer forintban megállapított, majd 1813-ig 160 ezer forintra emelt türelmi adó beszedése 1828 óta, a beszedés koordinálásával megbízott vármegyei hatóságok ellenállása miatt lehetetlen volt.¹⁷ A türelmi adó végül 1846-ban, a pesti Juden Gemeinde alkudozásainak eredményeképp szűnt meg, miután a közösség lefizetett 1,2 millió forintot, hogy megváltsa az 1828 óta felhalmozódott tartozását.¹⁸

Az ingatlanvásárlás lehetősége viszont nem csupán a lakásviszonyok rendezésének, a mai bérházövezetnek nevezett sajátos pesti táj kiépülésének szempontjából gyakorolt hatást a városképre, hanem felekezeti értelemben is vízvázalstónak bizonyult. A 19. századi magyar zsidóságot feszítő összes probléma és ellentét – így vagy úgy – kihatott a mai Belső-Erzsébetváros

képére. A század első felében és közepe táján még nem beszélhetünk kiterjedt társadalmi ellentétekről a hazai közösségen belül – ahogy azt a dualizmus évtizedeiben látni fogjuk –, a problémák még akkor is vallásinak tekinthetők, ha gyökereik természetesen a társadalmi differenciálódásban keresendők. Az évtizedek folyamán ugyanis a hazai zsidóság két, társadalmi és vallási tekintetben is jól elkülönülő frakcióra szakadt. Végletesen leegyszerűsítve: nyertesekről és vesztesekről van szó. Előbbiek, a termény- és nagykereskedők, az első generációk sikeres iparúzése nyomán, vagy a hiteléletbe való bekapcsolódás jóvoltából kisebb-nagyobb vagyonra, de legalábbis középosztálybeli, közép- és nagypolgári életfeltételekre szert tett elemek, akik akkor is világiasabb életmódot folytattak, ha rendszeresen látogatták az imatermeket. S akkor is megjelent köreikben a többségi társadalom jó, nem egy nézőpontból privilegizált helyzetben lévő felső- és középosztályához, a sokszor kisebb vagyonnal rendelkező, mégis előkelőbb körökben mozgó osztrák-német és részben magyar üzlettársaikhoz való közeledés igénye, ha továbbra is az Orczy-házban laktak, s életük fényűzés helyett prémról, bórról, gabonáról, nem ritkán – tehetősen is – kétkezi munkáról szólt. Utóbbiak viszont jórészt leragadtak a kispolgári foglalkozások ritkán jövedelmező világában, továbbra is kisiparosként, kiskereskedőként, teherhordóként tengették napjaikat Király utcai műhelyeikben, Orczy-házbeli üzleteikben vagy a Vásártéren. A feszültség először vallási szinten jelentkezett, fokozatosan körvonalazódott egy úgynevezett zsinagóga-párt és egy templom-párt.¹⁹

Itt kell visszakanyarodnunk a zsidóság szakrális terei elnevezésének problematikájához. Sajátos, hogy az akkori köznyelv és a szakirodalom ezekkel a nevekkkel illeti az irányzatokat, hiszen szoros értelemben vett templom a Kr. u. 70-ben lerombolt második jeruzsálemi templom óta nincs. A *zsinagóga* szót viszont nem is használták, még a konzervatívabbak is vagy héberül *bét kneszetnek* (gyülekezőház) vagy jiddis szóhasználatban *shúlnak*, németesen pedig Kirchének vagy Tempelnek titulálták imahelyeiket.

A két párt azonban egyértelműen megkülönböztethető a hagyományos szertartásokhoz való hozzáállása alapján. Israel Wahrman – aki *commorán*s (időző, aki meghatározott ideig maradhat a településen, nem telepedhet le, tehát nem tolerált²⁰) jogállása ellenére az első, széles körben elismert pesti rabbinak tekinthető – halála után az őt váltó József Bach rabbi jiddis helyett németül tartotta beszédeit. Az óvatos reformer rabbi új szokásrendje azonban csak a kezdet volt a liberalizáció terén. A neológok mindinkább a keresztényekéhez hasonló szertartásokat igényeltek, énekkel, énekkarral, orgonával, amely hozzájárult ahhoz, hogy a templom-párt elnevezés ragadt rájuk. 1830-ban tehát elfogadták az Orczy-ház Dob utcához közelebbi, délkeleti udvarán az úgynevezett Kórtemplomot, melyben Karl Denhof *hazzán* (kantor) vezetésével kórus, énekkar működött, s mely a Dohány utcai neológ zsinagóga elődjének tekinthető.²¹

A két udvart elválasztó szárnyban 1825-től működő zsinagóga az ortodoxia központja lett. A zsidó falanszteren belül nem csupán város a városban, önálló gazdaság működött, hanem a magyarországi zsidóság társadalmi, spirituális ellentétei is leképeződtek, még ha a sorban következő, Schwab Lőw rabbi mindkét irányzat vezetőjeként is vált elismertté. Az ő rabbinátusa alatt a városrész és a honi zsidóság története ismét összefonódott, hiszen 1833-ban Pest hivatalosan is zsidó hitközség, *Juden Gemeinde* otthona lett.

Ebben a korban (1830 körül) a – továbbra is óvatos kritikával szemlélt – zsidóösszeírások adatait alapul véve a magyarországi zsidóság létszámát 203 220 főre (az összlakosság 2,3%-ára) tehetjük, melyből, az 1833-as adat szerint 6983 fő (1356 család, átlagosan ötfős családok) Pest városára – többségében Terézvárosra (a mai belső-erzsébetvárosi utcákra), valamint elszórtan Lipótvárosra jutott. A honi zsidóságnak tehát még csak alig 3,5%-a lakott az ország tényleg legnagyobb kereskedelmi központjában. Az Orczy-ház ekkoriban 48 lakásból, 142 szobából állt, ahol 284-en, zömében természetesen zsidók laktak,²² akárcsak a Vásártér másik emblemikus épületében, a Marokkói házban. A szegregáció (a kisebbségben lévő felekezetek sajátja: Pesten a görögkeletiek a Belvárosban és a Lipótvárosban, a kálvinisták a Ferencvárosban tömörültek) és a zsúfoltság is meglehetősen nagy volt tehát. Míg a terézvárosi házak átlagos lakószáma az 1838-as árvíz előtt 15–16 fő volt,²³ a Lipótvárosé és a Belvárosé pedig még kevesebb, addig ezekben az óriási „kaptárakban” több százan éltek és dolgoztak. Pedig semmi nem kötelezte őket arra, hogy ne vegyüljenek el, ám a lakásválasztáskor fő motiváció volt a piac közelsége mellett a polgár város régi lakóinak ellenszenvé, s így az együttlakás nagyobb biztonsága a külvilág nyomásával szemben. Mint láttuk, itt koncentrált a hitélet is. Az első világháborúig ezen a zsebkezdőnyi területen, a „régij zsidónegyedben” négy – különleges szerepkörrel felruházott – zsinagóga vagy templom is épült.

1850-ben körülbelül 17 500-an, hét évvel később már 23 ezren éltek Pesten.²⁴ A társaság azonban egyre vegyesebbé vált. Voltak köztük, akik már Magyarországon születtek, életük nagy részét Óbuda és Pest között ingázva, a magyar társadalomba egyre inkább beágyazva éltek le, vagy már Pesten laktak bérházban, 1840 után pedig tulajdonosokká válhattak. Voltak, akik, első generációként, még semmiféle magyarországi identitástudattal nem rendelkeztek, de a tőke képviselőjeként, nyugati bankok, hitelintézetek területi alkalmazottjaként, kereskedelmi hálózatok lerakatvezetőjeként érkeztek, s továbbra is ezer szállal kötődtek Ausztriához, Sziléziához, a cseh–morva területekhez. S voltak, akik épp áttelepülésük végpontjához érkezve, teljesen hátat fordítottak régi hazájuknak, s a felvidéki megyéken keresztül érkeztek Pestre, főképp ukrán földről, Galícia, vagy például a lubavicsi haszidok esetében, Oroszország területéről, Szmolenszk körzetéből. Ők ritkán értek fel a nagypolgári életvitelig, zömében a Terézváros pesti árvíz

óta elszaporodott új, esetenként többemeletes, legtöbbször viszont még mindig földszintes vagy egyemeletes bérházainak zsúfolt, kicsiny, udvari lakásaiban húzták meg magukat, s főképp kisiparos, kiskereskedő szakmákban, szabóként, hordárként, segédként, jobb esetben szatócsként próbáltak boldogulni. Amikor 1844-ben, Baldalucci Antaltól megvásárolták az Országút és a Dohány utca közötti telket, még az egész hitközség imaházának szánták a felépítendő új zsinagógát. Az 1853-ig elhúzódó engedélyeztetési procedura alatt azonban sok minden megváltozott Pesten. Egyrészt jó tízezerrel megemelkedett a zsidó lakosság száma, másrészt a közösség tovább differenciálódott. A Hild József és Feszl Frigyes előtt pályázatot nyert bécsi zsinagógaépítész, Ludwig Förster, új *hékhált* kívánt emelni, bibliai leírásokat, ninivei kutatási eredményeket felhasználva tervezte meg a Dohány utcai zsinagógát. Az 1859-es átadás előtt azonban már nem érezhette igazán magáénak az ekkorra már karakteresen elkülönülő ortodox irányzat a készülő templomot. A nagy zsinagógát ugyanis kórushellyel és orgonával is felszerelték – közeleven ezzel a keresztény templomok belső elrendezéséhez –, melyben a konzervatívok a *shabbat* munkával való megtörését látták. Bár Schwab rabbi látványosan konszenzust teremtett,²⁵ a 16. században rögzített *Sulchán Áruch*hoz, a Talmud házi, ünnepi, böjti, étkezési, házassági, magánjogi szabályozását rögzítő gyűjteményhez rendíthetetlenül ragaszkodók az Orczy-házban maradtak. A zsidó vallási frakciók szakítására 1868–1869 fordulóján, a Vármegyeházán rendezett országos gyűlés tett pontot, ahol végleg elváltak a vallási, s mindinkább társadalmi különbözőségek által feszített irányzatok. Érdekes, hogy bár a magyar nemzetté válás egyik tán legfontosabb korszakában járunk, s a zsidóság az 1848-as polgári forradalomból is kivette részét, fel sem merült, hogy ez a társadalmi-etnikai réteg milyen nemzettudattal rendelkezett. Mindez egyébként szintén felekezeti hovatartozáshoz kapcsolódó kérdés, hiszen természetesen inkább az asszimilációra hajlandó és hajlamos neológok vallották magukat magyarnak, s ennek külsőségei (nemesítés, díszmagyar) is megjelentek, az ortodox közösség nagymértékű ellen-szenvét kiváltva. A kispolgár fiatal Molnár Ferenc a századforduló táján többször harsant fel haraggal a pöffeszkedő, a magyar elithez hasonulni vágyó, tőkésedő, kizsákmányoló, neológ nagypolgárok ellen, akik – szerinte – a többségi társadalom ellenszenvének fő okai.

1872-ben az immár hivatalosan is ortodoxnak nevezett közösség helyzetében, szűkös istentiszteleti helyének bővítése érdekében, átadták a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógát is (épült Otto Wagner tervei alapján), mely ugyan hagyományos módon épült, néhány változtatás azonban innen is eltántorította az igazán konzervatív, társadalmi mobilizációra többnyire képtelen és nem hajlandó, az asszimiláció (s különösen a vallási hasonulás) elvi lehetőségét is mereven elutasító rétegeket. A zsinagóga a köztes úton járó *status quo ante* irányzat kezelésébe került, akik 1869-ben a békítés érdekében

igyekeztek közelíteni az ortodox és neológ irányzat prominenseit, ám a szakadaskor maguk is kiváltak a régi közösségből. Például a szószék elhelyezése határozottan a Dohány utcai templomhoz hasonlatos kórus volt, melynek énekesei papi talárt viseltek, s két, jiddis helyett magyarul prédikáló rabbi működött náluk – igaz, mindketten ortodox iskolában nevelkedtek. A templom építésekor a neológok segítségére szorultak, s hivatalosan el sem szakadtak a Dohány utcai templom közösségétől.

Az 1870-es évek elején az Orczy-ház, a piac, az imaházak és a két zsinagóga vonzáskörzetében, a Szerecsentől a Dohány utcáig, az Országúttól a Nagymező utcáig terjedő negyedben több mint 20 ezer zsidó élt, az össznépeség valamivel több mint a fele, az összes pesti zsidónak a harmada.²⁶ Aztán a városegysítés és az első világháború kitörése (1873–1913) között (tehát már Budával és a komoly tartalékokkal rendelkező Óbudával kiegészülve) nagyjából megötszöröződött a főváros izraelita közössége. Az 1869-es, jóval pontosabbnak tekinthető összeírás már népszámlálási formában határozta meg a zsidóság létszámát. Ekkor Magyarországon a lakosság 4–4,6%-át tették ki,²⁷ több mint félmillióan voltak, s közülük minden tizenegyedik Pest-Budán élt, melynek felekezeti listáján 16,6%-kal a második helyet foglalták el.²⁸ Az időszak folyamatos növekedése, melynek végén, 1910-ben 203 687-en²⁹ éltek a városban, nagyrészt a még mindig tartó bevándorlásból, valamint a zsidóság sajátos korszerkezetéből (átlagosnál nagyobb arányban képviselteti magát a 14–60 éves korosztály) és nagy természetes szaporulatából ered.

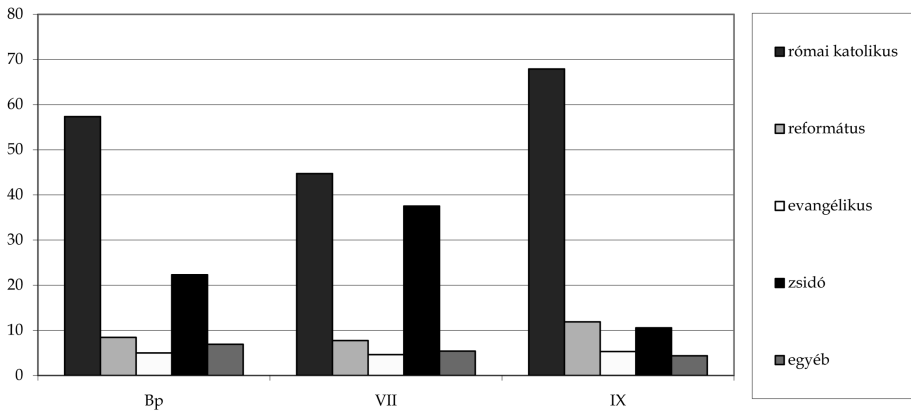
A zsidóság foglalkozási szerkezete vizsgálatunk szempontjából az ingatlanok hasznosítása, a sajátos városkép kialakulása révén érdekes. A környék fő kocsisútvonala, a Király utca a Városliget 19. század eleji kialakításával értékelődött fel igazán. A hatalmas parkot 1808-ban kezdték kiépíteni, s a Sugárút (Andrássy út) 1876-os átadásáig az elegáns hintók és bérkocsik erre hajthattak csak a Ligetbe. Erre hatalmas szolgáltató infrastruktúra épült, egymást érték az üzletek, műhelyek, már teljesen elkoptak az utcából a földszintes házak. Az 1867-ben már Pest legnépesebb utcáján közepes városnyian, 7596-an laktak,³⁰ olyan épületekben, mint az Orczy-, a Prandtner-, a Gömör-, a Három rózsza vagy a Pekáry-ház, melyeket mind a század első felében, katolikus pesti polgárok, arisztokraták, közhivatalnokok megbízásából emeltek. A lakások jó része már zsidó tulajdonban vagy bérleményben volt, s az utca arculata is a kiskereskedelmi egységeken alapult.

Az 1. ábra Budapest, a VII. kerület és egy másik, nevezetesen a IX. kerület 1901-es lakosságának felekezeti összetételét ábrázolja. A vizsgálatok során fontos, hogy a VII. kerület fővároson belüli sajátosságait, elhelyezkedését érzékeltetve próbáljunk rámutatni a településrész szerepére, társadalmi és gazdasági helyzetére, folyamataira, ugyanakkor egy olyan dimenziót is rendeljünk a vizsgált terület adatsoraihoz, mely segíti a különbségek bemutatását, a perspektivikus látásmód kialakulását. A IX. kerület mind mérete, mind

beépítettsége miatt alkalmas erre a szerepre, mint ahogyan jelentős társadalmi különbségek illusztrálására is, hiszen a bérházöv két oly jellegzetes mozaikja a történelem során más utat járt be, és sorsuk napjainkban is elválni látszik egymástól.

1. ábra
Budapest és két kerület felekezeti megoszlása 1901-ben

Forrás: Népszámlálás 1901

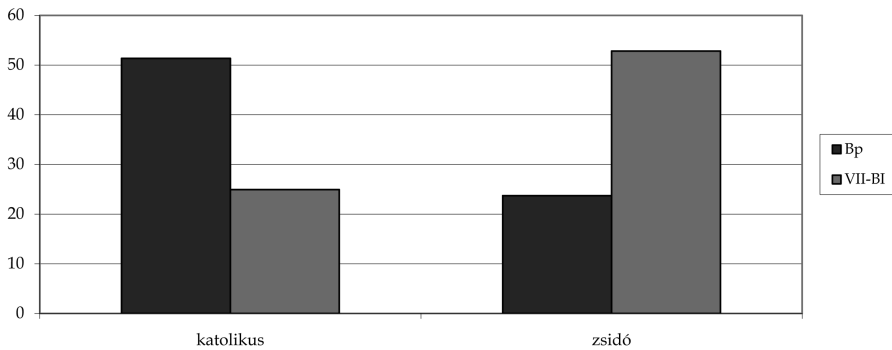
A fenti ábra híven mutatja, hogy a területen abszolút kiemelkedő volt a zsidóság aránya az egész fővároshoz és az összehasonlításhoz szolgáló másik kerülethez képest is. 1890-ben megépült a Vasvári Pál utcai, Fellner Sándor által tervezett, utcafrontról bérházzal nyíló zsinagóga (az ortodox szabályok szerint a templom nem nyílhat közterületre) – melyet a haszid lubavicsiek, a szertartásrendet tekintve legkonzervatívabb irányzat vett birtokba –, majd 1913-ban a budapesti zsidó háromszög (a Dohány és a Rumbach utcai zsinagóga melletti) harmadik csúcspontja, az igazi ortodoxok igényeinek mindenben megfelelő, bérházzal, közösségi házzal, kóser konyhával, macessütővel, baromfivágoval körülépített Kazinczy utcai templom is (építészek: Löffler Béla és Sándor).

A Kazinczy és a Holló utca környezete az ékszerészek és ezüstművesek központjává vált. A korszakban természetesen nem pusztán a vizsgált területen emeltek vagy nyitottak zsinagógákat, a századfordulóig megkezdte működését Budán a Frankel Leó utcai, Pest belvárosában a Hunyadi téri, a Dessewffy utcai és a József körúti, valamint az újpesti is. Mindeközben a zsidó irányzatok között végképp kielelődztek a társadalmi különbségek. Nyilvánvalóvá vált az asszimiláció tökéletlensége éppúgy, mint megosztó tulajdonsága. Antiszemita hangulatkeltők is erősítették azokat a társadalom

szemében ellenérzést keltő tényezőket, melyek lassan sajátos zsidó vonássá, nyilvánvaló különbözőséggé kristályosodtak a közvélemény szerint (nem tudunk „szépen járni, jól köszönni, finoman tisztelni”³¹), ugyanakkor az ortodox-neológ ellentét is átalakult a kispolgári zsidó rétegek és az asszimilációra törekvő nagyburzsoá elemek közötti, vallásos és osztályharcos felhangoktól is terhes konfrontációvá – immár szinte függetlenül felekezeti hovatartozástól.

2. ábra

Budapest és a VII. kerület lakóházainak megoszlása tulajdonosuk felekezeti hovatartozása szerint (1930)

Forrás: Népszámlálás 1930

Hogy a zsidó lakosok milyen gyors ütemben váltak ingatlantulajdonossá, kitűnik az 1930. évi népszámlálás adataiból. A vizsgált területen (épp a VII. kerületi 1-es számú belterülettel esik egybe) több mint kétszer annyi épület tulajdonosa volt zsidó (216), mint katolikus (102). Ez városi szinten épp fordítva alakult (5487 – 11 883).³² Megállapítható az adatok alapján továbbá, hogy a zsidók átlagosan magasabb és több lakásos házakat birtokoltak, mint a többiek, kivált Erzsébetvárosban. Közülük legtöbben vagyonukból éltek, többen voltak önálló iparosok, s az átlagoshoz viszonyítva sokszoros volt a kereskedők aránya. Sokan voltak közalkalmazottak is, ami azért meglepő, mert néhány évtizeddel korábban még el voltak zárva e hivatás elől, ráadásul a kerület foglalkozási összetételét tekintve is alacsony az értelmiségiek aránya. A zsidóság magas aránya pedig szinte „ajánlólevél” volt a kerület-rész számára a második világháború nagy gettójának kialakításához is. (A kis vagy „védett” gettó lakói nemzetközi oltalom alatt álltak, de az újlítpótvárosi házsor lakói, ha lehet, még nagyobb nyomorban és veszélyben éltek, mint az erzsébetvárosiak.) A gettó 1944. novemberi létrehozásakor nagyjából 12 ezer nem zsidót lakoltattak ki a Király utca – Dohány utca –

Károly körút – Kertész utca (akkori Nagyatádi Szabó utca) által körülhatárolt 0,3 négyzetkilométeres területről, s a 243 épület 4513 lakásába az otlakókon kívül rengeteg zsidó polgárt telepítettek be. A források ritkán értenek egyet az adatok tekintetében. Gonda László szerint több mint 70 ezer főt költöztettek a területre,³³ Ságvári Ágnes szerint a gettó létszáma 45–65 ezer fő között ingadozott.³⁴ A lakosság létszáma a kitelepítés ellenére így is olyannyira megnövekedett a december 10-i kapuzárást követően, hogy egy szobában átlagosan 14-en nyomorogtak.³⁵ Természetesen az élelmezési és egészségügyi viszonyok sem voltak emberhez méltóak. A vészkorszakban nincs értelme ingatlanpiaci viszonyokról beszélni, hiszen nemhogy piaci, de még normális társadalmi folyamatok sem játszottak komoly szerepet a lakosság összetétele, a lakásviszonyok változásában, azok tisztán politikai döntések mentén alakultak, így ingatlanpiaci presztízsről sem beszélhetünk. Ami azonban biztos: a zsidóság felekezeti-társadalmi csoportja, közössége a gettó bezárásáig markánsan alakította a kerületrészt életét városépítészeti és ingatlangazdálkodási szempontokból. A második világháború pusztításai, majd a zsidó népesség elvándorlása vagy teljes beolvadása révén a kerületben és egész Budapesten drasztikusan csökkent a zsidóság, az izraelita vallásúak részaránya. A kerületrészt – és az egész budapesti városépítészeti és várospusztulási folyamat – történetében fontos fordulópontra 1945, hiszen ekkortól gyökeresen más társadalmi és politikai körülmények befolyásolták Erzsébetvárosnak mint lakóternek a sorsát, ingatlanpiaci állását.

Összefoglalva elmondható, hogy a vizsgált terület, a mai Belső-Erzsébetváros városképi, városépítészeti és ingatlanpiaci történetét 1945-ig markánsan meghatározta a zsidóság jelenléte. A Pesten bérházat tartó arisztokraták vagy nagypolgárok helyét a lassan lakás- vagy bérháztulajdonossá váló zsidó rétegek foglalták el, s a 19. század elejének lakásbérelői, mai szemmel hihetetlenül nagy közösségi házainak lakossága, differenciált, polarizált, s ezáltal társadalmi ellentétektől feszített nagy zsidó közösséggé vált. A 19. század közepén ezek a feszültségek törésvonalakat képeztek, s a zsidóság útjai kettéváltak az asszimiláció és az elszigetelődés felé vezető úton. Erzsébetvárosban úgy éltek egymás mellett gazdagok és szegények, ahogy a pesti bérház- és bérpalotaöv többi részében. Jellemzővé vált a házon belüli szegregáció. A 20. század hajnalára a bérháztulajdonossá váló, meglehetősen széles réteg az első emelet utcafrontra tekintő hatalmas lakásaiban élt, melyek akár tíz lakóhelyiséggel is rendelkezhettek, míg a szinteken felfelé haladva egyre kisebb lakásokban éltek még mindig tehető emberek. Az első emelet udvari frontján többnyire cselédek és alkalmazottak számára berendezett lakások voltak, a felsőbb emeletek sötét, szűkös udvari lakásaiban pedig önálló kispolgárok húzták meg magukat. Kialakult a sajátos pestbudai (kisebb mértékben Bécsre is jellemző) épületkategoría, a belső udvaros, függőfolyosós bérház, s a társadalom kis leképeződésévé vált. A zsidó-

ság vallási és társadalmi ellentétek által megosztott tömegei 1944–1945-ben hagyták rajta utoljára kezük nyomát az erzsébetvárosi fejlődéstörténeten. A nagy gettó utcái a belső cserekereskedelem terepévé váltak, a házak aljának üzlethelyiségei még egyszer, utoljára felértékelődtek. A rossz ellátás, a kevés élelmiszer és áru természetesen nem tette lehetővé, hogy a hajdani Király utcai üzletsor fényét akárcsak megközelítsék a háborús időkben, az állandó veszélyben, fenyegetettségben élő eladók által fenntartott és vevők által látogatott kis boltocskák. A háború lezárását követő évtizedek pedig egész más szerepet szántak Belső-Erzsébetvárosnak.

Jegyzetek

- ¹ SZABÓ Dániel: *Pest, Buda, Óbuda 1787–1867 közötti zsidó népessége számítógépes adatbázisának elkészítése és történeti-statisztikai értékelése – Munkabeszámoló*, OTKA 2006, 1. p. <http://real.mtak.hu/58/1/34770_ZJ1.pdf> (letöltve: 2010. 10. 12.).
- ² ÚJVÁRI Péter (szerk.): *Magyar Zsidó Lexikon*, Budapest, 1929, 240. p.
- ³ VARGA László: Zsidó bevándorlás Magyarországon, In: VARGA László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus korának Magyarorszáján*, Pannonica Kiadó, Budapest, 2005, 12. p.
- ⁴ KARÁDY Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban*, Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2000, 92. p.
- ⁵ FROJIMOVICS Kinga – KOMORÓCZY Géza – PUSZTAI Viktória – STRIBIK Andrea: *A zsidó Budapest*, A város arcai sorozat, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995, 100. p.
- ⁶ BÁCSKAI Vera: A pesti zsidóság a 19. század első felében, *Budapest Negyed*, 1995/2., 6. p.
- ⁷ KOMORÓCZY Géza: *Források és dokumentumok a zsidók történetéhez Magyarországon – Szöveggyűjtemény*, MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest, 2005. 78/3–4. p. <http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_078.pdf> (letöltve: 2010. 10. 12.).
- ⁸ *Uo.*, 8. p.
- ⁹ BÁCSKAI: *i.m.*, 10. p.
- ¹⁰ SZABÓ: *i.m.*, 2006. 2. p.
- ¹¹ N. KÓSA Judit: *A régi budapesti zsidónegyed*, Corvina Kiadó, Budapest, 2005, 3. p.
- ¹² *Uo.*
- ¹³ KACZÉR Illés: *Három a csillag*, Új Kelet Nyomda, Tel-Aviv, 1955, idézi: KOMORÓCZY: *i.m.*, 89/3. p. <http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_089.pdf> (letöltve: 2010. 10. 12.).
- ¹⁴ SZABÓ: *i.m.*, 2. p.
- ¹⁵ HEVESI Lajos: *Karczképek az ország városából*, Cseregy Gyula Ódon Könyvkerekedése, Budapest, 1876, idézi: KOMORÓCZY: *i.m.*, 89/2. p. <http://www.hebraisztika.hu/szovgyujt/KG_chrest_089.pdf> (letöltve: 2010. 10. 12.).

- ¹⁶ VÖRÖS Károly: A budapesti zsidóság két forradalom között, 1849–1918-ig. In: VARGA (szerk.): *i.m.*, 45. p.
- ¹⁷ *Magyar Zsidó Lexikon...*, 914–915. p.
- ¹⁸ *Uo.*
- ¹⁹ FROJIMOVICS–KOMORÓCZY–PUSZTAI–STRIBIK: *i.m.*, 109. p.
- ²⁰ *Magyar Zsidó Lexikon...*, 176. p.
- ²¹ FROJIMOVICS–KOMORÓCZY–PUSZTAI–STRIBIK: *i.m.*, 115. p.
- ²² SZABÓ: *i.m.*, 2. p.
- ²³ BÁCSKAI: *i.m.*, 12. p.
- ²⁴ VÖRÖS: *i.m.*, 41. p.
- ²⁵ *Uo.*, 45. p.
- ²⁶ KÖRÖSI József (szerk.): *Pest Szabad Királyi Város az 1870.-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredménye*, Szabad Királyi Város Pestvárosa Statisztikai Hivatala, Pest, 1871.
- ²⁷ VARGA: *i.m.*, 18. p.
- ²⁸ VÖRÖS: *i.m.*, 47. p.
- ²⁹ *Uo.*, 52. p.
- ³⁰ BUDAINÉ JUHÁSZ Katalin: *Utak, utcák, terek és épületek Erzsébetvárosban*, Erzsébetvárosi Önkormányzat, Budapest, 2004.
- ³¹ Alexander Bernát filozófust idézi VÖRÖS: *i.m.*, 56. p.
- ³² ILLYEFALVI Lajos (szerk.): *Az 1930. évi népszámlálási eredményei Budapesten. 1. rész: Épületviszonyok*, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1931, 110. p.
- ³³ GONDA László: *A zsidóság Magyarországon 1525–1945*, Századvég Kiadó, Budapest, 1992.
- ³⁴ SÁGVÁRI Ágnes: *A budapesti zsidóság holocaustja, 1944*, The Jewish Agency of Israel, Budapest, 1994, 8. p.
- ³⁵ *Uo.*